

“Mart soyqırımı” ermənilərin misilsiz xəyanəti, bəşəri cinayəti idi

Daşnaklar 1918-ci ildə Qafqazı türksüzləşdirmək istəmişdilər

Ədalət Fərəcov,
ADPU-nun professoru
Sultanəli Qurbanov,
ADPU-nun dosenti

Erməni millətçilərinin xalqımıza qarşı keşən əsrin əvvəllərində – 1905-ci və 1918-ci illərdə gerçəkləşdirdikləri soyqırımı siyasəti və onun qanlı izləri barədə tarixi bilgilər keçmiş SSRİ zamanında “7 qfıl” altında saxlanıb. Bu misilsiz cinayətləri görüb-yaşamış yaşlı nəslin ziyalı təbəqəsi sonrakı dövrdə məhv edilib, yerdə qalan şahidlər isə qorxu altında susdurulub.

Nəticədə, yeni nəsillər erməni millətçilərinin xalqımıza qarşı barışmaz düşmənçiliyinin müdhiş mənzərəsindən xəbərsiz qalıblar, bu siyasətin sovet zamanında gizli qata keçmiş gedişatını vaxtında duyub-dəyərləndirə bilməyiblər. Sovet imperiyasının süqutuna yol açmış erməni xəyanətçiliyinin 1988-ci ildə Azərbaycana qarşı ərazi iddiası ilə açıq təcavüzkarlığa çevrilməsi bu kütləvi cinayətlərin üstündəki qalın pərdəni də süpürüb atdı.

Xalqımıza qarşı XX əsr boyu davam etmiş erməni cinayətləri barədə tarixi həqiqətlər bundan sonra az-çox aşkara çıxarıldı. Lakin həmin qətləmlərin məqsədyönlü soyqırımı və deportasiya siyasəti olması bu dövrdə və müstəqilliyin ilk illərində hakimiyyətdə olmuş qorxaq və təcrübəsiz siyasətçilərin məsuliyyətsizliyi səbəbindən dünya ictimaiyyətinə sistemli və mükəmməl dövlət sənədi şəklində çatdırılmadı.

Yalnız 1993-cü ildə yenidən qazanılmış dövlət müstəqilliyini itirilmək təhlükəsindən xilas etmiş ümummillə lider Heydər Əliyev xalqın tələbi ilə hakimiyyətə gətiriləndən sonra erməni xəyanətçilərinin 1905-ci və 1918-ci illərdə xalqımıza qarşı törədikləri soyqırımı və deportasiya cinayətləri və sonrakı illərdə davam etdirilmiş düşmənçilik aksiyaları barədə həqiqətlərin sivil dünyaya mötəbər statusla təqdim edilməsinə, geniş müzakirə meydanına və cidi qınaq hədəfinə çıxarılmasına yol açıldı. Ulu öndərin 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanı ilə hər il martın 31-i Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü kimi ölkəmizdə dövlət səviyyəsində qeyd olunur. Bu tarixi sənəd erməni millətçilərinin xalqımıza qarşı törətdiyi qırğınları bəşəri cinayət kimi dünyaya tanıdır.

Sovet hakimiyyəti illərində bu faciələr barədə danışmaq qeyri-mümkün idi. Xalqın soykökünün məhvinə, Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti qurulması barədə nəsə öyrənmək, danışmaq, yazmaq qadağan olunmuşdu. Bu işi görməyə cəhd edən ayrı-ayrı şəxslər inzibati orqanlar tərəfindən təqib edilmiş, belə bir fəaliyyət hakimiyyətin “beynəlmillətçilik” siyasətinə uyğun sayılmamışdı.

Lakin həmin dövrdə heç bir partiya və dövlət siyasətinə məhəl qoymayan erməni başbilənləri xalqımıza, bütövlükdə, türk dünyasına qarşı həyata keçirdikləri soyqırımı siyasətinin davamı olaraq geniş millətçilik təbliğatı aparmış, yeni nəslə azərbaycanlılara qarşı düşmənçilik ruhunda tərbiyə etmişdilər. Azərbaycan xalqı isə soykökümüzün, torpaqlarımızın, tariximizin itirilməsinə yönəldilmiş bu faciələr barədə həqiqəti bilməkdən məhrum edilmişdi.

Həqiqət isə bu idi ki, 1905 və 1918-ci illərdə erməni quldur dəstələri Azərbaycan türklərinə qarşı tarixdə görünməmiş cinayətlər törətmişdilər. Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Naxçıvanda, Qarabağ və Zəngəzurda, habelə Azərbaycanın digər şəhər və kəndlərində, qədim Qğuz yurdu İrəvan torpaqlarında yüz minlərlə Azərbaycan türkü işgəncə ilə öldürülmüş, evlər qarət edilmiş, yandırılmışdı. Daşnak silahlı dəstələri dinc əhaliyə qarşı elə vəhşiliklər etmişdilər ki, bu gün həmin tarixi faciələr barədə söhbət açanda adamı dəhşət bürüyür.

Erməni vəhşiləri azərbaycanlı qocaları, qadınları, uşaqları qılıncdan keçirərək, onların yaşayış yerlərini yandıraraq ölü zonalar yaratmışdılar. Həmin dövrdə daşnak hərbi qüvvələrinin törətdiyi bu soyqırımlarını başda Stepan Şaumyan olmaqla erməni bolşevikləri vətəndaş müharibəsi kimi qələmə verməyə və bununla da tarixi həqiqəti ört-basdır etməyə çalışmışdılar.

1918-ci il martın sonu, aprelin əvvəlində Bakıda ermənipərəst bolşevik rəhbərliyinin iradəsi və fəal iştirakı ilə milli zəmində törədilmiş dəhşətli qırğın nəticəsində dinc azərbaycanlı əhalidən on minlərlə adam öldürülmüş və yaralanmış, təhqir və işgəncələrə məruz qalmışdılar. Tarixə “Mart qırğını” kimi daxil olmuş bu qanlı aksiyalar tezliklə Bakı hüdudlarından kənara çıxmış, Lənkəranın, Şamaxının və Qubanın tutulması,

talın edilməsi və yandırılması, dinc əhalinin amansızcasına məhv edilməsi ilə nəticələnmişdi. Bu zaman nə qocaya, nə cavana, nə də körpələrə aman verilməmişdi. Adamları vəhşicəsinə qətlə yetirmələri üçün onların müsəlman, azərbaycanlı olmaları kafi hesab edilmişdi.

Bu dəhşətli cinayətlərin təşkilatçıları Kreml diktatoru V.Leninin rəğbət və etimadını qazanmış, onun Qafqaz emissarı təyin edilmiş S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı bolşevikləri, icraçıları isə daşnak hərbi hissələri olmuşdu. Bakı bolşevikləri Rusiyada 1917-ci il oktyabr çevrilişi ərəfəsində yaranmış qarışıqlıq zamanı özlərinə xas olan saxtakarlıq məharətlərini işə salaraq elə həmin ayın 13-də Bakı Sovetinin İcraiyyə Komitəsini istefa verməyə məcbur etmiş, oktyabrın 15-də müvəqqəti Bakı Sovetinin yaradılmasına nail olmuşdular.

1918-ci il noyabrın 15-də S.Şaumyan V.Lenin tərəfindən Qafqazın fəvqəladə komissarı təyin edilmiş və ona kifayət qədər döyüş sursatı göndərilməsinə nail olmuşdu. Bakı Soveti qoşunlarının sərəncamına həтта top, zirehli maşın və təyyarə də göndərilmişdi. Lakin yerli türk-müsəlman əhalisinə qarşı hərbi əməliyyatlarda Bakı Soveti qoşunlarının kifayət edəcəyinə əmin olmayan Şaumyan faciə ərəfəsində daşnaklarla taktiki ittifaqa girməyi də unutmamışdı. Xatırladaq ki, həmin dövrdə Bakıda daşnakların 4 min nəfərdən artıq yaxşı silahlanmış hərbi qüvvələri var idi.

Həmin dövrdə Bakıda İran və Qərb cəbhəsindən qayıdan 7 min nəfər rus əsgəri qalmışdı. Sonralar həmin əsgərlərin müəyyən hissəsindən müsəlmanlara qarşı hərbi əməliyyatlarda istifadə olunmuşdu. Xəzər Hərbi Donanmasının da Bakı Sovetinin tərəfində müsəlmanlara qarşı vuruşacağı şübhə doğurmurdu. Ən dəhşətli bu idi ki, mart faciəsi ərəfəsində sayı 6 min nəfərə çatan Bakı Soveti silahlı qüvvələrinin istər tərkibinin, istərsə də komandir heyətinin xeyli hissəsini erməni millətindən olanlar təşkil edirdilər. Bunların arasında Bakı Soveti Qızıl Ordu qərargahının rəisi, çar ordusunun polkovniki Z.Avetisyan, daşnak partiyasının digər üzvü qızıl qvardiyaçı, polkovnik Kazakov, 3-cü briqadanın komandanı Amazasp və başqaları da var idi. Bakıda “Qızıl ordu” sıralarında xidmət edənlərin də bir çoxu Daşnaksütyun partiyasının nəzarətində idi.

Nə qədər acınacaqlı olsa da, müsəlmanlar məğlub olacaqlarını, sanki, əvvəlcədən bilib-bilə həmin dəhşətli faciyyəyə cəlb edilmişdilər. Görünür, bu məsələdə Erməni milli şurasının və daşnak liderlərinin də xəyanətkar rolu az olmamışdı. Faciə ərəfəsində erməni liderlərinin “diplomatik fəallığını” əks etdirən bir neçə fakta diqqət yetirək. Martın 18-də şəhər rəisi Qaik müsəlmanların iclası keçirilən İsmayiliyyə binasına gələrək Erməni milli şurası və Daşnaksütyun partiyasının adından bildirmişdi ki, hərəgah müsəlmanlar bolşeviklərin əleyhinə çıxsalar, onda erməni qoşun hissələri müsəlmanlara qoşular və bolşevikləri Bakıdan qovub çıxarmaqda onlara kömək edər.

Erməni milli şurasının başqa bir nümayəndəsi Ter-Zaxaryan həmin gün Müsəlman milli şurasının iclasına gələrək bildirmişdi ki, daşnaklar müsəvatçılarla birlikdə bolşeviklərin əleyhinə çıxmaq üçün məsləhətləşmək istəyirlər. Daha sonra Ter-Zaxaryan demişdi ki, bolşeviklər qovulduqdan sonra Bakıda müsəlman-daşnak hökuməti yaradılar. Əlbəttə, müsəlmanlar belə milli xəyanət yolunu tuta bilməzdilər. Bu təklifi irəli sürənlər də yaxşı bilirdilər ki, müsəlmanlar bu təklifi qəbul etməyəcəklər. Bu zaman daşnaklar bildirdilər ki, əgər müsəlmanlarla bolşeviklər arasında vuruşma başlanarsa, onlar bitərəf qalacaq və guya, rəğbət bəslədikləri azərbaycanlılara silahla yardım göstərəcəklər.

Bu addım erməni riyakarlığından başqa bir şey deyildi. Bu təkliflərin mahiyyəti yalnız azərbaycanlılarla bolşevikləri toqquşdurmağa, müsəlman hərbi hissələrini Bakı Soveti qoşunlarının əli ilə tərkisilah etməyə, sonra isə dinc müsəlman əhalisinə divan tutmağa yönəldilmişdi. Müsəlmanlar getdikcə yaxınlaşmaqda olan fəlakəti görürdülər. Şəhərdə çoxlu erməni silahlı dəstələrinin toplanması azərbaycanlı əhaliyə son dərəcə mənfi təsir göstərirdi.

Bakıda müsəlmanlara qarşı faciə törətmək üçün bəhanə axtarıldı. Bəhanə tapmaq çox da çətin olmadı. Çünki Bakı Sovetinin şəhər daxilində dözülməz amirlik mövqeyinin güclənməsi onsuz da müsəlman əhalisi arasında gərginliyi son həddə çatdırmışdı. Müsəlmanları silahlı toqquşmaya cəlb etmək üçün Bakı Sovetinin rəhbərliyi açıq şantajdan da istifadə etmişdi.

1918-ci il martın 29-da Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin sərəncamı ilə “Elevina” gəmisində Lənkərana getməyə hazırlaşan müsəlman diviziyasının yüzlərlə zabıt və əsgəri tərkisilah edilmişdi. Bu, açıq-aşkar meydan oxumaq idi. Şəhərdə minlərlə yaxşı silahlanmış daşnak hərbi hissələri sərbəst hərəkət etdikləri halda, müsəlmanların kiçik bir dəstəsinin tərkisilah edilməsi Azərbaycan əhalisi arasında narazılığı artırmış və ciddi etirazlara səbəb olmuşdu.

Martın 30-da səhər tezdən Bakı məscidlərində etiraz mitinqlərinin keçirilməsinə başlanmışdı. Belə bir şəraitdə Müsəvat partiyası rəhbərliyinin əhalini sakitliyə çağırması da arzuolunan nəticəni verməmişdi. Silahların geri qaytarılması tələbinin uzanması narazılığı son həddə çatdırmışdı. Günortadan sonra Şamaxı yolunda və Tatarski küçəsində Qızıl ordunun suvari hissəsinə fitnəkarların təşkil etdiyi hücum şəhərdə əmin-amanlığın bərpa olunacağına bütün ümidləri puça çıxarmışdı. Bununla da Şaumyan və daşnaklar

istədiklərinə nail olmuşdular. Qızıl ordu hissəsi dərhal müsəlman məhəllələrinə soxularaq fəal hərbi əməliyyatlara başlamışdılar.

Sonralar bu barədə Şaumyan yazmışdı: “Biz suvari hissələrimizə ilk silahlı basqına qarşı hər cür hazırlıq görmüşdük və dərhal bütün cəbhə boyu hücumla başladıq”. Beləliklə, əvvəlcədən hazırlanmış plan üzrə martın 30-da Bakı faciəsinin həyata keçirilməsinə başlanmışdı.

Daşnak hərbi hissələri və Xəzər hərbi donanmasının matrosları müsəlmanların əleyhinə Bakı Soveti tərəfində fəal surətdə hərbi əməliyyatlara qoşulmuşdular. Sovet qoşunları elə həmin gün müsəlmanların qeyri-mütəşəkkil silahlı qüvvələrinə qarşı bütün cəbhə boyu qəti hücumla başlamışdı. Döyüşlərdə zirehli maşınlardan, top və aviasiyalardan istifadə edilməsi azərbaycanlı əhali arasında çaşqınlıq yaratmış, qorxu və təlaşa səbəb olmuşdu. Müsəlmanların səngər etdikləri İçərişəhər ətrafında, Şamaxı yolunda və şəhərin digər hissələrində şiddətli küçə vuruşmaları başlanmışdı. Dinc əhali arasında ölənlərin və yaralananların sayı sürətlə çoxalmışdı.

Düşmənin üstün qüvvələri qarşısında müqavimət göstərməyin yalnız günahsız qurbanların sayını artırma biləcəyini gören müsəlmanlar martın 31-də atəşi dayandıraraq sülh danışıqlarına başlamağı təklif etmişdilər. İnqilabi Müdafiə Komitəsi Bakı Soveti Hakimiyyətinin qeyd-şərtsiz tanınması, onun sərəncamlarına tam tabeçilik, az-çox müsəlman silahlıların və onun ardınca erməni hərbi qüvvələrinin şəhərdən çıxarılması şərtlərinin qəbul edilməsi ilə razılığını bildirmişdi.

Bu razılışmadan sonra güman etmək olardı ki, müsəlmanlar yenidən dinc yaşayış dövrünə qayıda biləcəklər. Lakin əsl faciəli hadisələr ultimatumun qəbulundan sonra, daşnak-bolşevik ittifaqının şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissələrində qarətlər, yanğınlar, törədilməsi ilə davam etmişdi. Bakı bolşeviklərinin ermənipərəst mövqe tutmaları daşnakların imkanlarını artırmış, dinc azərbaycanlılara vəhşi üsullarla divan tutmaq üçün onlara hədsiz şərait yaratmışdı.

...Daşnaklar uşaqları, körpələri süngüyə taxıb göyə qaldırmış, qadınları saçlarından bağlayıb küçə boyu qaçmağa məcbur etmişdilər. Vəhşiləşmiş silahlılar adamları öldürməklə kifayətlənməmiş, onların qulaqlarını, burunlarını kəsmiş, qarınlarını yırtmış və görünməmiş vəhşiliklər törətmişdilər. Ermənilər Bakıda qiymətli milli-tarixi abidələri, binaları da dağıtmış, yandırmış, yararsız hala salmışdılar.

Yerli azərbaycanlı əhalinin rəhmsizliklə məhv edilməsi, öz doğma şəhərlərindən didərgin salınması, heç şübhəsiz, uzaq məqsədlər güdən erməni millətçilərinin siyasi niyyətlərinə xidmət etmişdi. Onlar bu yolla Bakı yerli əhalidən təmizləmək, onun sərvətlərinə sahib çıxmaq, hətta bu qədim Azərbaycan şəhərini Ermənistan torpağı elan etmək istəmişdilər.

Martın 31-də müsəlmanlar Bakı Sovetinin ultimatumunu qəbul edəndən sonra səhər iki günlüyə qatillərin ixtiyarına verilmiş və bundan istifadə edən silahlı daşnaklar saysız hesabsız cinayətlər törətmişlər. Yalnız ayrı-ayrı yerlərdə azərbaycanlı əhalinin fədakarlıqla müdafiə olunması onların tamamilə məhv edilməsinin qarşısını almışdı.

Beləliklə, azərbaycanlı əhali 17 min nəfər itki versə də, öz şərəfinin və ləyaqətinin axıra qədər tapdalanmasına yol verməmişdi. İnqilabi Müdafiə Komitəsinin “fəal səyləri sayəsində”, guya, aprelin 2-də Bakı şəhərində qayda-qanun bərpa olunmuş və talanların qarşısı alınmışdı. Lakin Erməni milli şurası və daşnak polkları buraxılmadığı halda qayda-qanunun bərpa olunmasından danışmaq olmazdı. Həmin talanlar və qırğınlar yüngül formada olsa da, aprelin 18-dək davam etdirilmişdi.

Qırğının 13-cü günü S.Şaumyan V.Leninə yazmışdı: “Biz döyüşlərdə parlaq nəticələr əldə etmişik. Düşmən tamamilə darmadağın edilmişdir”. Bakı şəhərində törədilən qırğınlardan sonra da Şaumyan Azərbaycanın digər bölgə və şəhərlərində də müsəlmanlara qarşı soyqırımları və talanlar törətmək niyyətində olmuşdu. Daşnak Amiryanın və Lalayanın başçılığı ilə Şamaxının bütün müsəlman əhalisi qılıncdan keçirilmişdi. On minlərlə kişi, qadın və uşaq amansızlıqla qətlə yetirilmişdi.

Quba qırğınında isə ermənilərin əsas məqsədi azərbaycanlıların kütləvi soyqırımını həyata keçirmək olmuşdu. Daha doğrusu, Daşnaksütyun partiyası Şaumyanın rəhbərliyi ilə 1918-ci ilin ilk aylarından etibarən Bakıdan başlayaraq Tiflisə qədər məskunlaşan azərbaycanlıları qırıb Kür çayına, Qubadan Astarayadək yaşayanları isə Xəzər dənizinə tökməyi planlaşdırmışdılar. Quba şəhərindən əlavə, daşnaklar həmin mahalda 120 kəndi yandırmış, dağıtmış, viran qoymuşlar, erməni daşnak dəstəsi və bolşeviklər həmin dövrdə yalnız Bakıda, Şamaxıda, Qubada deyil, Salyanda, Lənkəranda, Muğanda və azərbaycanlıların məskunlaşdıqları digər ərazilərdə də xalqımıza qarşı qanlı faciələr törətmişlər.

1918-ci ilin yaz-payız aylarında Zəngəzur qəzasında azərbaycanlılar yaşayan 116 kənd məhv edilmiş, 7 min 729 nəfər vəhşicəsinə öldürülmüşdü. 1917-ci ilin dekabrından 1918-ci ilin axırına qədər İrəvan, Şərur, Təzə Bəyazid ərazilərindən varidatları talanan, doğma yurd-yuvalarından qovulan azərbaycanlıların sayı iki yüz min nəfərə çatmışdı.

1918-ci ildə yaradılmış Fövqəladə İstintaq Komissiyasının hazırladığı məruzədə erməni vəhşilikləri kifayət qədər əks etdirilmişdir. Hətta həmin məruzədə azərbaycanlılara qarşı bu cinayətləri törədənlərin ən

ağır cəzaya layiq olduqları göstərilmişdir. Lakin belə bir qiymətli sənəd uzun müddət xalqdan gizlədilmişdir. Azərbaycanda 1920-ci ildə hakimiyyətə gələn bolşeviklərin səyi nəticəsində isə xatirələrdən də silinmişdir.

Bu soyqırımı aksiyalarının amansızlığı barədə Üzeyir Hacıbəyli yazmışdı: “1918-ci ilin mart–may aylarında ermənilərin silahsız xalqımıza qarşı qansız və vicdansız hərəkətlərinin qarşısı türk qəhrəmanlarının vaxtında köməyə gəlməsi sayəsində alındı. Əgər belə olmasaydı, Bakıda, Şamaxıda, Qubada deyil, bəlkə də bütün Azərbaycanda ermənilər daş üstündə daş qoymazdılar.”

1918-ci ilin 31 Mart soyqırımı, 1992-ci ilin Xocalı soyqırımı nəinki azərbaycanlılara, bütövlükdə bütün bəşəriyyətə qarşı törədilmiş soyqırımıdır. Təbii ki, məğrur Azərbaycan xalqı erməni vandallarının törətdiyi bu qeyri-insani vəhşilikləri heç vaxt unutmayacaq.